

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Horváth Levente*

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

Reformáció – hallótávolságon belül¹

„A hit tehát hallásból van, a hallás pedig a Krisztus beszéde által.” (Róm 10,17)

„...legyen minden ember gyors a hallásra, késedelmes a szólásra...” (Jak 1,17)

„A keresztyének pedig elfelejtették, hogy rájuk viszont éppen a legnagyobb Meghallgató bízta a meghallgatás hivatalát, hogy vele együtt végezzék azt, Isten fülével kell hallgatnunk, hogy Isten Igéjét szólhassuk.” (Bonhoeffer)²

A reformáció „előestéjén”, 1517. január 17-én Luther ezt írta Christoph Scheurl (1481–1542) jogásznak, diplomatának és humanistának, aki kiállt az ő ügye mellett:

„Megkaptam leveledet, kiváló Christoph, amely nagyon kellemes volt, de mégis kellemetlen számomra. Miért ráncolod össze a szemöldököd emiatt? Mi tetszhetne jobban neked, mint hallani, hogy Staupitzunkat, főapátunkat ilyen megtisztelve dicséred, vagy inkább az Úr Jézust, aki a mi főapátunkban lakozik? Semmi sem örvendeztethetne meg jobban, mint az, hogy Krisztus hangja rajta keresztül visszahangzik és gyümölcsöt hoz. Másfelől viszont mi lehetne kellemetlenebb annál, mint hogy dicséretekkal elhalmozva igyekezz a barátságomra törekedni? Hiszen ezek az én javaim, amelyeket te nagyon szép nevekkal illelsz. Nem leszek a barátod, mert az én barátságom nem jelenthet számodra semmiféle elismerést, ha igaz a közmondás: »A barátoknak mindenük közös, minden dolgot meg kell osztaniuk egymással.« Nos, ha az, amim van, a tiéd lenne, te csak gazdagabb lennél bűnben,

* Horváth Levente (Kolozsvár, 1960) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (KPTI) végezte teológiai tanulmányait (1984). Az 1989-es változások után lelkipásztorként volt szervezője és vezetője az újrainduló Ifjúsági Keresztyén Egyesületnek. Társalapítója volt a Koinónia Kiadónak, oktatott az újraindított Kolozsvári Református Kollégiumban, majd a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán. 1993-ban feleségével együtt hozta létre a Református Mentő Missziót és a Bonus Pastor Alapítványt, majd 2005-ben a magyarózdi Drogterápiás Otthont. Skóciában mesteri, majd Walesben doktori fokozatot szerzett a szisztematika-teológia tárgykörében, emellett főleg a kontextuális családterápia és a változásmotiváló lelkigondozás (motivational interviewing, MI) területén képezte tovább magát. Jelenleg a KPTI-ben oktatja a hitvallásismeretet, a dogmatörténetet, a missziológiát, valamint a változásmotiváló (MI) lelkigondozás módszertanát és gyakorlatát. E-mail cím: lhorvath@proteo.hu

¹ Az itt közölt írás annak az előadásnak bővített és szerkesztett változata, amely a KPTI-ben hangzott el a 2024. október 31-i reformációi emlékünnepelely keretében.

² Bonhoeffer, Dietrich: *Közösségekben*. Ford. Boros Attila. Harmat–Luther, Budapest 2020, 89.

ostobaságban és gyalázatban. Hiszen ezek az én javaim, amelyeket te nagyon szép nevekkal illetsz. Mégis, tudom, hogy azt akarod mondani: »Nem téged, hanem Krisztust csodálom benned« – amire azt válaszolom: »Hogyan lakhatna Krisztus, aki tiszta igazságosság, a bűn mellett?« És nem ez-e a legnagyobb büszkeség, amikor az ember azt képzei magáról, hogy Krisztus temploma? Csak egy apostol mer ezzel dicsekedni. Örömet kívánok nektek az apátunk barátságában, de ne húzzátok magatokat le az én barátságomon által. Kétségtelen, hogy tisztelt atyánk mindenütt dicsér engem, nagy bánatomra és veszedelmemre, mondván, hogy Krisztust dicséri bennem, és az emberek megpróbálják ezt elhitetni velem.»³

Ezt az alacsony önértékelésű Luthert, aki még csak ébredezik az Isten ígéjének hívó szavára, és ha ugyan hallja is, hogy Isten mit mond az alázatról, mégis egyelőre – a reformáció hajnalán – inkább félrehallja, ahogy – úgy tűnik, ilyesmire tett Rick Warren egy lakonikus megjegyzést: „Az alázat nem azt jelenti, hogy kevesebbet gondolsz magadról, hanem azt, hogy kevesebbet gondolsz magadra.”⁴ Jellemző módon Clive Staples Lewis (1898–1963) brit író, irodalomtudós és anglikán laikus teológus, akinek tévesen tulajdonítják ezt az idézetet, talán egy kissé másképp fogalmazta meg ugyanezt:

„Ne képzeljük azt, hogy ha egy igazán alázatos emberrel találkozunk, akkor olyan valaki áll előttünk, akit a legtöbb ember manapság »alázatos«-nak nevez; nem lesz kenetteljes, hízogó valaki, aki folyton csak azt hajtogatja, hogy ő természetesen senki. Valószínűleg csak azt fogjuk gondolni róla, hogy jókedvű, intelligens ember, akit úgy látszik, igazán érdekel, amit mi mondtunk neki. Az pedig, hogy nem tetszik nekünk, az csak azért lesz, mert egy kissé irigykedünk mindazokra, akik ilyen könnyedén tudják az életet élvezni. Ez az ember egyáltalán nem fog az alázatosságra gondolni, egyáltalán nem fog magára gondolni.”⁵

Luther tehát ekkor még magára gondol, és így kevesebbet gondol magáról ahelyett, hogy kevesebbet gondoljon magára és többet az ő Krisztusára, és így többet gondoljon az ő Krisztusa Lutheréről. Pedig őszintén vágyik arra, hogy az

³ To Christoph Scheurl. January 17, 1517. In: *Martin Luther's Letters: 497 letters*. <http://www.lutherdansk.dk/Web-Luther's%20Letters/Martin%20Luther%20-%20Letters%203.htm> (2024. okt. 28.). Saját fordítás.

⁴ Vö. Warren, Rick: *The Purpose Driven Life: What on Earth Am I Here For?* Zondervan, Grand Rapids, MI 2012, 149. Angol változata: "Humility is not thinking less of yourself; it is thinking of yourself less. Humility is thinking more of others. Humble people are so focused on serving others, they don't think of themselves."

⁵ Lewis, Clive Staples: *Keresztény vagyok!* Ford. Várhidi Gyula. Harmat Kiadó, Budapest 2013, 65. (Korábbi kiadása: *Keresztény vagyok!* Ford. Várhidi Gyula. Szent István Társulat, Budapest 1988.)

ő életében is megvalósuljon az *unio mystica cum Christo*, a Krisztussal való misztikus egyesülés (ekkortájt olvassa Taulert), de még nem találja a megvilágosodást, hogy ezt miként is lehetne elérni. Még szerzetes volt, és vágya egyelőre még csak önosztorozással küzdött mindezért. Később már Luther is, Kálvin is, Szegedi Kis István is és számtalan más reformátor szerint is egyöntetűen ez a titokzatos egyesülés a vitathatatlan alapja üdvösségünknek, és ez volt az eredete minden *ordo salutis*-nak, minden üdvrendnek. Ez a kiindulópontja a reformáció minden tanításának, és ez az alapja a Krisztus-követésnek. Tehát nemcsak a *tanítás*nak, hanem – hangsúlyozom – az *élet*nek, azaz a saját eredendően egyedi *léte*nek is, ahogy azt később Kierkegaard nyomában a vallásos egzisztencialisták állították. Mert Kierkegaard – szemben Descartes-tal, aki összemosta a gondolkodást a léttel és a létező identitásával – azt hangoztatta, hogy a tudat, amely azt állítja, „vagyok”, nem a gondolkodó tudat, hanem a létező tudat. Amikor tudatában vagy annak, hogy gondolkodsz, akkor ez a tudatosság nem része a gondolkodásnak. Más az élet tudata és más a tudat élete. Más a tudatot végiggondolni és arra mint léted megvalósítására reflektálni, és más a végiggondolás önmagában mint a gondolkodás funkciója, amely egy puszta és öntörvényű logikai rendhez igazodik. Az elme hűbriszenek való megfelelési kényszerében az ember elveszti a gőgje tudatosítását, és így elmegy az élete, a léte mellett, vagyis igaz léte igaza mellett, amire alázatban hívatott el, és ami gőgje miatt elrejtve marad előle is.

De hát Luther itt – miközben arra vágyódik, hogy tökéletes megfeleljen Istennek és szintiszta törvényének, és e fenti levelében még a törvény és a kegyelem között ingadozik, bár többnyire inkább a törvény alatt – így méltatlankodik: „Hogyan lakhatna Krisztus, aki tiszta igazságosság, a bűn mellett?” Ha azt mondd nekem: Krisztussal való misztikus egyesülés, miközben hallom, rádöbbenek, nem biztos, hogy jól hallom. Mert nem tudok vele egyesülni, hisz ezt azonnal feladatnak hallom, ez abszurd elvárás: hogyan egyesüljön egy bűnös porszemem-ber a végtelen nagyságrendben és szentségben vele ellentétes Mennyeivel? Eggyé lenni se tudok, az egészből mit sem értek. Ja, misztikus – mondd. De attól, hogy nem érthető, még nem feltétlenül misztikus. Lehet értelmetlen is. És ha nem egyesülés, ha nem feladat és nem értelmetlenség, akkor még mindig felülről való kezdeményezés teszi lehetővé, nem? Akkor, ha simán megy ez a kezdeményezés, nem kellene fájdalommal járnia, sem pedig alacsony önértékelésünkből fakadó lamentálással. De ha eggyé létel, akkor lehet fájdalmas és agonizáló nász, nemde? Nem lehetek az, aki vagyok, akivé lettem e nászban, ezt szenvedem. Nem egyesülnünk kell, nem is eggyé lettünk, ez kizárt, hanem eggyé tettettünk. Rendben. De ha így is van, akkor is kérdés, hogy a fájdalom, ami ezzel járt, amit érzel az egyesülésben, vajon nem üzen is valamit neked? És ha üzen a fájdalom, vajon hallod, hogy mire tanít? Hallgass, mert a csend világa hatalmas teljesség – feleled.

És ha mégsem hallom? Ha elborzaszt e végtelen mindenség csendje? Mint Pascal is. Ha Isten is olyan halkán szól, hogy az már-már a végtelen csennel azonos? Tegyük fel, hogy meghallod: nem eggyé lettünk, hanem eggyé tettünk. De ha nem azt tapasztalom, ha nem érzem, hogy ez valóban megtörtént volna? Imígyen szóla Luther, és nem Zarathusztra. De ezt is, hogy: *sola gratia*, egyedül a kegyelem, ide vagy oda – kérdem én –, hogyan hallod, hogyan halljuk Nietzsche után? Mindez úgy szól-e neked, hogy zargat Huszra? Husz János pedig azt mondja, ha tényleg hallod:

„Kérlek benneteket [...], hogy örömmel járjatok az ígehirdetésre, szorgalmasan hallgassátok; és ha halljátok, megértsetek; és ha megértitek, megtartsátok; és ha megtartjátok, megtanuljátok megismerni magatokat; és ha megtanuljátok megismerni magatokat, helyesen ismeritek meg legdrágább Megváltótokat.”⁶

Mintha csak azt mondaná: nem csak egy csepp vagy a tengerben, hanem maga az egész tenger vagy egyetlen cseppben. Isten az emberben. Egyetlen emberben is. Nem hallod – kérdi az apostol –, hát nem halljuk, hogy a mi testünk a Szentlélek temploma? Jonathan Edwards fejtegette ezt a rá jellemző radikalizmussal:

„A napjainkban és korunkban bőségesen előforduló tévedések első és legrosszabb oka a lelki gőg. Ez a fő kapu, amelyen keresztül az ördög bejut azoknak a szívébe, akik buzgólnak Krisztus országa előrehaladásáért. Ez a feneketlen mélység füstjének legfőbb bejárata, hogy elsötétítse az elmét és félrevezesse az ítélőképességet. A büszkeség a fő fogantyú, amelyen keresztül megragadja a keresztyén embereket, és a fő forrása minden rossznak, amelyet bevezet, hogy eltömtse és akadályozza Isten munkáját. A lelki gőg a fő forrása vagy legalábbis fő támasza minden más tévedésnek.”⁷

De Luther még ekkor abba az „alázatba” ragadtan fogalmaz, ami inkább alacsony önértékelés, mint valós alázat.

⁶ Fudge, Thomas A.: *Jan Hus: Religious Reform and Social Revolution in Bohemia*. I. B. Tauris, London 2010, 115.

⁷ ”The first and worst cause of errors that abound in our day and age is spiritual pride. This is the main door by which the devil comes into the hearts of those who are zealous for the advancement of Christ. It is the chief inlet of smoke from the bottomless pit to darken the mind and mislead the judgment. Pride is the main handle by which he has hold of Christian persons and the chief source of all the mischief that he introduces to clog and hinder a work of God. Spiritual pride is the main spring or at least the main support of all other errors. Until this disease is cured, medicines are applied in vain to heal all other diseases.” Edwards, Jonathan: *Some Thoughts Concerning the Present Revival of Religion in New England*. In: *The Works of Jonathan Edwards*. With a memoir by Sereno E. Dwight revised and corrected by Edward Hickman. Vol. 1. Banner of Truth, Edinburgh 1974, (365–433) 399.

Egy másik levelében – és ez előremutat a későbbi Lutherre – ezt írja egy memmingeni Ágoston-rendi barátjának, Georg Spenleinnak (1486–1563):

„Jelenleg ugyanis nagyon erős a kísértés, hogy az ember a saját cselekedeteiben megnyugodjon, különösen azoknál, akik arra vágnak, hogy jók és jámborok legyenek. Nem ismerik Isten igazságát, amelyet Krisztusban oly gazdagon, pénz és ár nélkül kaptunk, és addig próbálnak jót tenni önmaguktól, amíg azt képzelik, hogy minden kegyelemmel feldíszítve jelenhetnek meg Isten előtt. De soha nem jutnak el odáig. Te magad is szenvedtél ettől az illúziótól, vagy inkább téveszmétől, amikor velünk voltál Erfurtban, és én is ennek mártírja voltam, és még mindig nem tudtam legyőzni. Ezért, kedves testvérem, tanuld a Krisztust és őt is úgy, mint a megfeszítettet. Dicsérd és magasztald az ő nevét, és önmagadon kétségbeesve mondd neki: »Uram Jézus, te vagy az én igazságom, de én vagyok a te bűnöd. Elvetted, ami az enyém, és nekem adtad, ami a tiéd. Felvetted azt, ami nem voltál, és nekem adtad azt, ami nem voltam.«”⁸

Solus Christus. Egyedül Krisztus, és egyedül a Krisztussal való misztikus unió. Unió után pedig *communio*. Hogyan? Imígyen, *szóla* Luther: a *sola Scriptura* arról *szó*l, hogy létrejött a *mirifica commutatio*, egy *csodálatos csere*. Így lesz teljes a sor: *unio*, *communio*, *commutatio* és végül erről a kommunikáció. Azzal egyesülsz, aki veled úgy egyesült, hogy cserélt veled. Magára vette bűnödöt, ördögfiúságot, és neked ajándékozta hiteles Ábrahám-fiúságát és hites istenfiúságát. Hallod? Csodálatos csere. Mert aki hallja, annak belecsempül mindkét füle. Ez érintette Luther egyik fülét, a csodálatos csere, hogy Krisztus magára vette bűnét és neki ajándékozta érdemeit, áldottságát és szeretetét. Luther levele azzal folytatódik, hogy a „másik füle” is „belecsempült” abba, amit a kereszti titkáról hallott:

„Óvakodj, testvérem, hogy olyan tisztaságra törekedj, amely lázadozik az ellen, hogy a bűnösök közé soroljanak. Mert Krisztus csak a bűnösök között lakik. Azért jött el a mennyből, ahol a szentek között lakott, hogy a bűnösökkel is együtt tartózkodjék. Törekedj az ilyen szeretetre, és megtapasztalod az ő legédesebb vigasztalását. Mert ha a saját erőfeszítéseinkkel akarjuk elérni a lelkiismereti békét, akkor miért halt meg Krisztus? Ezért csak akkor fogsz békét találni benne, ha kétségbeesel önmagad és saját cselekedeteid miatt. Ő maga fog megtanítani téged arra, hogy befogadásoddal hogyan teszi a te bűneidet az övéivé, és az ő igazságosságát a tiédé.”⁹

⁸ To George Spenlein, Augustinian in Memmingen. April 7, 1516. In: *Martin Luther's Letters*. Saját fordítás.

⁹ Uo.

Tehát Luther azt sugallja, hogy ha ő magáévá tette bűneinket, mi is magunkévá tehetjük a Krisztusban levő jót, feltéve, ha felismerjük a hit világossága által. Pál apostol ezért imádkozik, hogy Filemon megismerje ezt: „és imádkozom azért, hogy a hitünkben való közösséged eljuttasson téged *mindannak a jónak a megismerésére, amely Krisztusért van bennünk*” (Filem 6). Krisztusért van bennünk mindaz a jó, ami eredetileg csak benne volt meg, ezt kevésbé tanítjuk, nem úgy, mint a Káténk a 60. kérdésben.

Luther barátját is meghökkenti, hogy csendüljön bele a Georg másik füle is, amikor a levelét imigyen zárja:

„Ha ezt szilárdan hiszed (mert elkárhozik, aki nem hisz), akkor viseld el türelemmel a tévelygő testvéreket, bűneiket a magadévá téve. Ha van benned valami jó, akkor »fogadjátok be egymást, amint Krisztus is befogadott minket, Isten dicsőségére« [Róm 15,7]. »Az az indulat legyen bennetek, amely Krisztus Jézusban is megvolt: aki Isten formájában lévén nem tekintette zsákmánynak, hogy egyenlő Istennel« [Fil 2,5–6]. Légy te is ilyen. Ha esetleg jobbnak tartod magad másoknál, ne büszkélkedj ezzel, hanem légy olyan, mint ők, és viseld a terheiket. Mert szármalmas szent az, aki nem viseli el türelemmel azokat, akik rosszabbak nála, és csak a magányra vágyik, holott türelemmel, imával és példamutatással üdvös hatást gyakorolhatna másokra. Ez eltemeti az ő Urának talentumát, és nem adja meg társainak, ami jár nekik. Légy tehát Krisztus lilioma vagy rózsája, tudva, hogy járásodnak tövisek között kell lennie.

Csak arra vigyázz, hogy türelmetlenséged, elhamarkodott ítélkezésed vagy titkos büszkeséged miatt ne válj te magad is tövissé! »Krisztus országa – mondja a zsoldáros – ellenségei között is fennmarad.« Miért örülsz hát annak, hogy csak hűséges barátok vesznek körül? Ha ő, a te Urad, csak a jók között élt volna, vagy csak a barátaiért halt volna meg, akkor kiért halt volna meg, vagy kivel élhetett volna együtt? Emlékezz erre, testvér, és imádkozz értem. Az Úr legyen veled.”¹⁰

Luther doktor tehát így zárta a mindkét fül megcsendítését: ha Krisztus magára vette az én bűneim, akkor én is magamra vehetem a leggonoszabb testvéreim bűnét is, és nekik tulajdoníthatom azt a jót és áldást is, amivel engem Krisztus megajándékozott, hisz egymásnak tagjai vagyunk, egy test vagyunk. Mi lett volna, ha Ádám nem kóstol a tiltott gyümölcsből, hanem magára veszi Éva bűnét és azt mondja Istennek: Éva halálos bűne az én bűnöm, ne haljon meg amiatt, hogy evett a fáról, hanem inkább én haljak meg helyette. Mint Pál, aki kívánt inkább átok alatt lenni és elszakítva lenni Krisztustól, csakhogy az ő népe üdvözüljön. Az első Ádám meghalt a menyasszonyával együtt a bűnük miatt, a második Ádám

¹⁰ To George Spenlein, *Augustinian in Memmingen. April 7, 1516.*

meghalt a menyasszonyáért a saját jósága, érdeme és szeretete miatt. Ezért egyedül Krisztus, *solus Christus*, akiben betelt az én halálom, és akivel mint jósággal betelhet a testvér, ha érte kész vagyok meghalni, és akinek dicsősége lehet az én dicsőségem, és akinek szégyene az én szégyenemmé is válhat. Szenvedése az én szenvedésem lehet. Átvállalt teherhordozás és dicsőségem megosztása a többiekkel, mennyei csapatmunka a Krisztus testében. Vajon halljuk-e ezt is a reformáció óta? Belecsendült-e mindkét fülünk, ez a második is? A jó teológusnak mindkét füle éber: Istenére is hallgat, és embertársára is nyitott a füle.

A reformáció a fül újraformálása. Füleik vannak, de hallván ne halljanak, idézi Jézus a próféciát (Mt 13,14; Mk 4,12; Lk 8,10). A megsüketült ember fülének újraformálása, újrhangolása a hallásra, ez a reformáció. Figyeljük meg Luther „finomhangolását” egyszerre Istenre és barátjára is. Figyelni, hallani, ki- és meghallani, jó reggel, „mint a tanítványok” (Ézs 50,4) – ez a reformáció. Ezt fogalmazza meg Eckhart elhíresült megállapításai is:

„A szem, amelyen keresztül én látom Istent, ugyanaz a szem, amelyen keresztül Isten lát engem; az én szemem és Isten szeme egy szem, egy látás, egy tudás, egy szeretet.”¹¹

Eckhartot „hallva” eljátszottam a gondolattal, mi lenne, ha szavait a fülünkre írnám át:

A fül, amellyel Istent hallom, ugyanaz a fül, amelyen keresztül Isten hall engem, az én fülem és Isten füle egy fül; mind az ige, mind annak meghallása is Istentől van, Isten élő igéjének hatására és megnyilatkozására. „A hit hallásból van, a hallás Isten igéje által.” Az ige tehát nemcsak szól, hanem „hall” is, az ige nemcsak Isten hangja, hanem „hallása” is. A sokat emlegetett, egyedülálló erdélyi tolerancia 1568-as diktuma is erre a Róm 10,17-re utalva érvel: mivel a hit hallásból van, és a hallás Krisztus beszéde által. Ezért halljuk-e egymást, *értő hallgatással* halljuk-e egymást? Hisz mindenki ahogyan hallja ugyanazon ígét, joga van úgy is hirdetni, és így lehetséges, hogy a katolikus, evangélikus, református és unitárius füllel hallott ugyanazon Isten igéjét annak nyomvonalán hirdessük, ahogyan meghallottuk. Azonban nem is csak erről van szó, hanem arról is, hogy egymást is halljuk-e.

Én meghallom-e, hogy te hogyan hallod ugyanazt a szót?

¹¹ „Das Auge, in dem ich Gott sehe, das ist dasselbe Auge, darin mich Gott sieht; mein Auge und Gottes Auge, das ist ein Auge und ein Sehen und ein Erkennen und ein Lieben.“ Predigt: Qui audit me, non confundetur Sír 24,30. In: Meister Eckhart: *Deutsche Predigten und Traktate. Herausgegeben und übersetzt von Josef Quint*. 7. Auflage. Carl Hanser Verlag, München 1995, 216.

Vagyis Isten az igéjén keresztül hall engem, és az igéjén keresztül hallom én is őt. Miért hallható Isten szava? Mert az ige testté lett, tehát füllé is lett. Ha megtestesült, akkor az én fülem is meghallhatja.

A meghallgatott ember hallani kezd. Az egymás meghallása elindíthatja a fülünk gyógyulását, és ugyanazzal a füllel, amellyel egymást meghalljuk, hallani kezdjük Istent is. A meghallgatottság, az értő hallgatás felkelti a szomjúságot, felkelti a süketségünk gyógyulása iránti vágyat: „Ha valaki szomjúhozik, jöjjön hozzám, és igyék” (Jn 7,37), vegye az élet vizét „nem pénzért és nem fizetségért” (vö. Ézs 55,1).

Jakob Böhme, a kései Luther-tanítvány így hallja Luthert:

„Amikor csendben elállsz a szüntelen önmagadra való gondolástól és önmagad kényszeres akarásától, »amikor mind az intellektusod, mind az akaratod csendes és passzív az örök ige és a Lélek benyomásaira; amikor a lelked szárnyra kel, és felette áll annak, ami a külső érzékekkel és a képzelettel együtt időleges, [...]« akkor az örök Hallás, Látás és Beszéd megnyilatkozik benned; és így Isten hall »és lát rajtad keresztül«, mivel most már az ő Lelkének szerve vagy; és így Isten beszél benned, és sűg a lelkednek, és a te lelked hallja az ő Hangját. [...] Mivel valóban semmi más, csak a saját hallásod és akarásod akadályoz téged, hogy ne lásd és ne halld Istent.”¹²

Köszönöm, hogy meghallgattatok, és reménységem szerint hallottatok is!

Felhasznált irodalom

Behmen, Jakob: *The Way to Christ*. Translated by Reverend William Law. Alicia Éditions. (*Dialogue I*) <https://freepdf.info/index.php?post/Bohme-Jakob-The-way-to-Christ> (2024. okt. 25.)

Bonhoeffer, Dietrich: *Közösségekben*. Ford. Boros Attila. Harmat–Luther, Budapest 2020.

Edwards, Jonathan: Some Thoughts Concerning the Present Revival of Religion in New England. In: *The Works of Jonathan Edwards*. With a memoir by Sereno E. Dwight re-

¹² “When thou standest still from the thinking of Self, and the willing of Self; ‘When both thy Intellect and Will are quiet and passive to the Impressions of the Eternal Word and Spirit; when thy Soul is winged up, and above that which is temporal with the outward Senses and the Imagination [...]’ then the Eternal Hearing, Seeing, and Speaking will be revealed in thee; and so God heareth ‘and seeth through thee,’ being now the Organ of his Spirit; and so God speaketh in thee, and whispereth to thy Spirit, and thy Spirit heareth his Voice. [...] Since it is nought indeed but thine own Hearing and Willing that do hinder thee, so that thou dost not see and hear God.” Behmen, Jakob: *The Way to Christ*. Translated by Reverend William Law. Alicia Éditions. (*Dialogue I*) <https://freepdf.info/index.php?post/Bohme-Jakob-The-way-to-Christ> (2024. okt. 25.)

vised and corrected by Edward Hickman. Vol. 1. Banner of Truth, Edinburgh 1974, 365–433.

Fudge, Thomas A.: *Jan Hus: Religious Reform and Social Revolution in Bohemia*. I. B. Tauris, London 2010.

Martin Luther's Letters: 497 letters. <http://www.lutherdansk.dk/Web-Luther's%20Letters/Martin%20Luther%20-%20Letters%203.htm> (2024. okt. 28.).

Meister Eckhart: *Deutsche Predigten und Traktate. Herausgegeben und übersetzt von Josef Quint*. 7. Auflage. Carl Hanser Verlag, München 1995.

Lewis, Clive Staples: *Keresztény vagyok!* Ford. Várhidi Gyula. Harmat Kiadó, Budapest 2013. (Korábbi kiadása: *Keresztény vagyok!* Ford. Várhidi Gyula. Szent István Társulat, Budapest 1988.)

Warren, Rick: *The Purpose Driven Life: What on Earth Am I Here For?* Zondervan, Grand Rapids, MI 2012.

* * *

Luther, at the dawn of the Reformation, still struggling with monastic guilt, confused humility with self-depreciation, but he already sensed the secret of the “mirifica commutatio”, the so-called “miraculous exchange”, so prominent in the later works of the Reformers. This process is also evident in his letters, for in the synaesthetic ensemble of perception, the recognition of the certainty of his own knowledge of the sonship of God leading to a high self-esteem prepares the theological way that leads to a beautiful and crystal-clear vision of *theologia crucis* – the potential of renewal, of reformation, is brought as it were “within earshot”. Faith is of hearing, and hearing is of the Word of God – understanding this Pauline dictum, he recognizes that in the miraculous exchange of God’s ear we can replace our own uncertain hearing, so that in return we can finally hear and receive not only him but also each other.

Keywords: miraculous exchange, hearing and seeing, divine synaesthesia of the senses, Abrahamic sonship, sonship of God, consciousness of life, life of consciousness, thinking consciousness, existing consciousness, “hearing” with our eyes, “seeing” with our ears.